

SAKSA KEEL WIEDEMANNI EESTI-SAKSA SÕNARAAMATUS

Klaas Ruppel

Helsinki

Ettekanne konverentsil "Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa II"

Väike-Maarja, 24.–25. aprill 2013

Ferdinand Johann Wiedemann kirjutas oma eesti-saksa sõnaraamatu 19. sajandi teisel poolel. Ka Jacob Hurda poolt toimetatud sõnaraamatu teine väljaanne, mida oleme harjunud tänapäeval kasutama, koostati veel samal sajandil. Samal ajal alustati samuti paljude teiste suurte sõnaraamatu koostamisega. Soomes ilmus Elias Lönnroti soome-rootsi sõnaraamat, Rootsis alustati tööd Rootsi Akadeemia sõnaraamatuga ja Saksamaal hakkasid vennad Grimmid tegelema oma saksa sõnaraamatu koostamisega.

1883. aastal loodi Helsingis Soome-Ugri Selts, mille üks tähtsamaid ülesandeid oli väikeste uurali keelte keelematerjali kogumine. Nende kogude põhjal on selts hiljem välja andnud hulga sõnaraamatuid – töö, mis lähiajal lõpetatakse voguli keele sõnaraamatu valmimisega. Nende sõnaraamatute metakeeleks on enamasti saksa keel. On loomulik, et viimaseid sõnaraamatuid toimetades – just mainitud voguli ja hiljuti ilmunud tšeremissi – mõtisklesin saksa keelt emakeelena valdava inimesena saksa keele üle, mis on metakeeleks teaduslikes sõnaraamatutes.

Lahke kutse annab mulle võimaluse siin Teile rääkida saksa keelest Wiedemanni sõnaraamatus. Seda raamatut ei pea kaua lehitsema, saamaks aru, et Wiedemann valdas saksa keelt perfektselt. Ta oli kaks-, kui mitte isegi mitmekeelne ega vajanud keelelisel töötlusel tõenäoliselt mingit abi. Kuidas tundub saksa keel Wiedemanni sõnaraamatus lähemal vaatlusel? Kas seda on võimalik tänapäeval, peaaegu 150 aastat hiljem mõista? Et sellele vastust leida, olen otsinud Wiedemanni sõnaraamatus – ja võrdluseks mõnes Soome-Ugri Seltsi poolt välja antud sõnaraamatus – saksa väljendeid, mis on tänapäeval arusaamatud või raskesti arusaadavad või ka eksitavad. Minu hüpotees oli, et selliseid sõnu leidub palju. Võin juba nüüd öelda: minu hüpotees ei saanud kinnitust. Samuti peab selgelt konstateerima, et Wiedemanni sõnaraamatus on tegemist ülemsaksa keelega, mitte baltisaksa keele ega teiste saksa keele regionaalsete erinevustega.

Loomulikult peegeldavad ortograafia ja sõnavara oma ajastut. Olid teised mõõtühikud, tehnika, meditsiin, kogu ühiskondlik, poliitiline ja õiguslik olukord oli teine kui praegu. Ka paljud teaduslikud taime- ja loomanimed on muutunud.

Nii on näiteks mõõtühikud nagu *Haken*, *Külmit*, *Lof*, *Metze* ja *Stof* tänapäeval unustusehõlma vajunud. Küll ei ole ka eestikeelsed vasted *ader*, *kolmandik*, *peks* ja *toop* praegu enam mõõtühikutena kasutusel. Leidub ka mõningaid väheseid, regioonile iseloomulikke ja ülejäänud saksa keelepiirkonnale mittemõistetavaid laensõnu. Mainima peaks näiteks *Kubjas*,

Paudel, Riege ja *Wackenbuch*, ilma milleta ei olnud võimalik kirjeldada toleaeget eesti keele sõnavara ja mille kasutamine on seega põhjendatud. Lisaks ei saanud Wiedemann jätta mainimata tuntuid saksa vasteid näiteks eestikeelsetele mõistetele *rehi* ja *vakuraamat*, sest seda oleksid tema kaasaegsed loomulikult veaks pidanud.

Wiedemann ei jäta meid täpsete tähendustega üksi, vaid lisab enamasti tänapäevalgi arusaadavaid kirjeldusi või seletusi. Siin ilmneb tema leksikograafiline oskus. Tundub, nagu oleks ta aimanud, millised mõisted meile tänapäeval raskusi võivad valmistada.

Leidubka baltisme, mida leksikograafiliselt põhjendada ei saa. Oma mitte väga põhjalikul uurimisel puutusin teiste hulgas kokku sõnadega *abschelfern*, *auskrüllen*, *ausbulstern* ja *Querl*. Aga tegusõnu ei anta üksinda, nii et eestikeelse verbi tähendust on võimalik mõista ka mittebaltlasel ja tänapäeva kasutajal.

Sõnaga *Querl* jätab Wiedemann meid aga hätta. Näib, et seda sõna ei ole üheski saksa sõnaraamatus dokumenteeritud. Ilmselt on see sünonüüm sõnadele *Hosenbund*, *Bündchen*. See näitab, et sellised provintsialismid esinevad vaid üksikult ja neid peab lausa otsima. Nähtavasti kasutab Wiedemann baltisme või ainult regionaalselt levinud väljendeid teadlikult, kuna need on pandud jutumärkidesse. Kuid siiski ei ole ta siin alati järjekindel ja jutumärgid võivad ka puududa.

Praegune lugeja peaks siiski mõnel üksikul juhul jälgima, et saksakeelsete sõnade tähendus on viimase 150 aasta jooksul – nii Wiedemanni kui ka teiste toleaegete leksikograafide jaoks ettearvamatult – nii muutunud, et võivad tekkida arusaamatused. Näitena olgu nimetatud kaks sõna, mis tähistavad riietusesemeid. Sõnaga *Rock* kirjeldab Wiedemann ühte pikka riietuseset, mida tänapäeval nimetatakse *Mantel* ning mida kannavad nii naised kui ka mehed. Riietuseset *Rock* kannavad praegu aga ainult naised. Sõna *Kleid* on Wiedemanni jaoks üldine mõiste tähistamaks inimese – nii naise kui ka mehe rõivast üldiselt. Tänapäeval kannab ainult naine *Kleid*'i; see koosneb üla- ja alaosast.

Kokkuvõtteks olgu öeldud, et Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat on üks tohutu leksikoloogiline saavutus ning sel on eesti keele jaoks monumentaalne tähendus. Võin siin veel lisada, et minu meelest on selles sõnaraamatus metakeelena kasutatud saksa keel suurepärase. Ühte asja aga ei osanud Wiedemann loomulikult ette näha, nimelt saksa keele kui teaduskeele taandumist. Seda arengut pean aga oma leksikograafilise töö juures arvestama. Isegi läänemeresoome ja uurali keeleteaduses muutuvad head saksa keele teadmised haruldaseks, rääkimata teistest valdkondadest. Kui ma saksa keelt ühes sõnaraamatus redigeerin, siis pean püüdlema sinna poole, et kasutan sõnavara, mis on ka muukeelsele kasutajale võimalikult kergesti mõistetav. Samuti pean – nii nagu Wiedemann omal ajal – aimama, millised mõisted võivad hilisematele põlvkondadele raskusi valmistada.

Lubage mul lõpetuseks teha veel üks üldine märkus. Oma ettekande alguses juhtisin tähelepanu sellele, et 19. sajandi teine pool oli mõjutatud leksikograafia poolt. See ei ole juhuslik, et monumentaalsete sõnaraamatute idee – sest just sellistega on siinkohal tegemist – tekkis just siis. Eelnevate aastasadade entsüklopeedilisele liikumisele, mis soovis kirja panna kogu maailma teadmised ja tarkuse, tulid piirid ette. Teadmised suurenesid nii kiiresti, et täieliku kogu koostamine muutus võimatuks. Rahvusliku mõttelaadi tekkimisega pöörduti ka keelte poole. Rahvuskeel muutus rahva üheks tähtsaks tunnuseks. Nii lõppes ambitsioon kõike võimalikult täiuslikult koguda ja luua lugejale täielik pilt maailma teadmistest ning tekkis soov sama saavutada hoopis keelte ja nende sõnade puhul.

Kuldsele entsüklopedistide ajastule järgnes niisiis kuldne leksikograafide ajastu, mille lõpu tunnistajateks saame elektroonilise revolutsiooni tõttu olla. Mis muidugi ei tähenda, et leksikograafiaga oleks lõpp – ei, aga globaalses teadmistevõrgustikus peab leksikograafia end uuesti defineerima. Meie leksikograafidena seisame silmitsi entsüklopeedia renessanssiga, sest teadmiste ühendamine globaalses võrgustikus ontoloogiate ja otsingumootorite poolt tähendab just seda. Olen aga veendunud, kui meie mõistame leksikograafidena end osana sellest renessansist, siis ootavad meid ees veel suured ja keerulised ülesanded.